УДК 94(477) – 058.51

Стремецька В.О., *Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили*

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту у 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, педагогіки та психології МДГУ ім. Петра Могили. Має понад 20 наукових публікацій. Основний напрямок наукових досліджень – *історія соціальної роботи в Україні.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЖЕБРАЦТВА В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті зосереджено увагу на творах публіцистів, істориків, етнографів кінця XIX – початку XX ст., присвячених проблемі жебрацтва. Аналізуються погляди відомих дослідників на причини жебрацтва, різновиди класифікації жебраків, заходи щодо ліквідації цього явища.

In the article attention is concentrated on the works of the publicists, historians, ethnographers of the end of the XIXth – the beginning of the XXth century, devoted to a problem of beggaring. The viewpoints of famous investigators concerning the reasons for beggaring, the varieties of classifications of beggars, the measures of liquidation of this phenomenon are analyzed.

У кінці XIX – на початку XX ст. розвиток благодійності в Російській імперії досяг свого найвищого розвитку. Тоді нараховувалося близько 15 тис. благодійних закладів та організацій. Паралельно зростав інтерес суспільства до проблем благодійності, що привело до появи досліджень, присвячених аналізу явищ соціальної патології, зокрема жебрацтва, проституції, п'янства, самогубств.

Звертання до проблеми жебрацтва не втратило своєї актуальності до цих пір, оскільки прохачі не є чимось винятковим на наших вулицях. І, як не дивно, в нових соціально-економічних умовах виявилися живучими "вічні типи" жебраків, виведені на межі століть. Їх соціалізація проходила в інших історичних умовах, вони мають інший рівень освіти тощо, однак характерні риси, притаманні їм, ціннісні орієнтації, зразки асоціальної поведінки мають такі ж риси, як і в жебраків століття тому. У цьому контексті викликає інтерес аналіз причин цього явища, типологія жебраків, пропозиції щодо обмеження або подолання даної патології, вироблені у кінці XIX – на початку XX століття.

З кінця 1920-х років дослідження, статистика з проблем патологій була згорнута або закрита, тому лише порівняно нещодавно сучасні науковці звернулися до спадщини з проблеми жебрацтва. Це переважно російські історики, серед яких К.В.Кузьмін та Б.О.Сутирін, автори підручника "Історія соціальної роботи за кордоном і в Росії" [1], Г.Ульянова [2] та ін. Таким чином, метою даної статті є аналіз робіт дослідників кінця XIX – початку XX ст. з проблеми жебрацтва. Матеріал, викладений у ній, може стати в пригоді при вивченні курсів "Історія соціальної роботи", "Історія України", "Соціальна робота з особливими категоріями населення", а також у практичній соціальній роботі з особами девіантної поведінки, вуличній соціальній роботі тощо.

Проблеми жебрацтва на межі століть торкалася досить значна кількість осіб, серед яких публіцисти, етнографи, історики. Так, загальних аспектів проблеми торкалися етнограф С.В.Максимов у праці "Бродячая Русь", Д.Дриль у книзі "Бродяжество и нищенство и меры борьбы с ними" та ін. Белетрист О.І.Свірський, автор робіт "Погибшие люди" (у трьох томах), "Ростовские трущобы", "Несчастные дети" та інших, вивчав життя "дна" суспільства за поліцейськими

зведеннями і, крім того, сам перевдягався у лахміття та час від часу жив серед бродяг Санкт-Петербурга, Ростова, інших міст Росії. У 1892 р. він знайшов навіть "школу жебраків", яку утримував якийсь Йосип Чорний під виглядом постоялого двору. Чорний ховав прохачів від поліції, натомість відбирав у них значну частину виручки [3]. Популярною на той час серед дослідників означеної проблеми була книжка француза Луї Полліана "Нищенствующий Париж". Об'єктом нашого аналізу стали, перш за все, найбільш відомі праці А.Левенстіма [4], І.Прижова [5], Л.Семилужинського [6], І.Мещанінова [7], Є.Максимова [8]. Більшість з цих дослідників вивчали причини, які примушували людей просити милостиню, розробляли класифікації жебраків, вивчали особливості побуту, жаргону прохачів, пропонували засоби боротьби з цим явищем.

Історик І.Г.Прижов, автор праць "История кабаков в России", "Корчма. Исторический очерк", "Нищие на святой Руси. Материалы для общественного и народного быта в России", в останній з них намагався дати визначення жебрацтва: "Жебраками на святій Русі називається верства людей, які нічого не роблять і промишляють збиранням подаянь Христа ради" (тому жебраків ще називали христорадниками). Прижов зазначає, що жебрацтво – це продукт середньовіччя, вказує на суперечливий характер милостині, оскільки в її основі лежало не людинолюбство та співчуття до стражденного, а бажання врятувати власну душу: "Якщо б не було жебраків, благочестива людина не могла б потішити своєї совісті: подати прохачу – означало прокласти собі шлях до прощення від Бога" [9]. Недаремно на Русі казали, що "до раю входять святою милостинею". Прижов також вказував на такий негативний бік милостині: "Ми знаємо, що будь-яка допомога жебракам, якщо вона не має соціального братського характеру, тільки плодить жебраків і з жебраками принижує все суспільство, виробляє найбільш потворні явища в житті" [10].

Усі зазначені вище дослідники торкалися питання про причини появи жебрацтва. Так, А.Левенстім основною з них вважав відсутність благодійності: "В усіх губерніях є величезна кількість старих, калік і сліпих, які мають безперечне право на місце в богадільні, однак змушені ходити по світу через відсутність належної кількості богоугодних закладів" [11]. Цієї ж думки дотримується І.Мещанінов. До причин жебрацтва Левенстім відносить також "існуючі порядки та прямі вказівки закону". Так, він звертає увагу на непослідовність урядових законів, з яких не зрозуміло, заборонене жебрацтво чи ні; неузгодженість в діях керівних органів різних губерній (в одних губерніях ходіння з сумою не дозволяється, в інших бідним видають свідоцтва, з якими вони можуть просити милостиню). Сприяють збільшенню жебрацтва, за Левенстімом, також заслання до Сибіру, зі столиць на батьківщину, оскільки вислані не мають на новому (або старому) місці ні родичів, ні друзів, ні роботи, тому змушені ходити з сумою. До причин жебрацтва він відносить також економічні, які поділяє на фактори постійного (збіднення селян, відсутність ремесел, кустарних промислів, джерел для заробітку грошей, малоземелля тощо) та тимчасового характеру (неврожаї, пожежі, падіння худоби). Левенстім виділяє також етнографічні причини жебрацтва: певні народності більш схильні до жебракування (наприклад, цигани). До побутових він відносить звичаї та погляди населення, зокрема звичай подавати милостиню: "Одну з найбільш важливих причин жебрацтва взагалі, і особливо професійного, слід шукати в милосерді людей… Це почуття добре відоме натовпу, тому не дивно, що знайшлися особи, які почали його експлуатувати на свою користь, стимулюючи нужду та нещастя" [12]. Крім того, як стверджує автор, для появи професійних прохачів не менш суттєвою причиною є лінощі.

І.Мещанінов виділяє майже такі ж причини жебрацтва, узагальнюючи їх у дві великі групи: причини випадкові і загальні. До перших він відносить висилку на поселення, зі столиць, тимчасові народні лиха; до других – економічні, етнографічні, історичні та побутові [13].

Найбільш глибоко, на наш погляд, до причин жебрацтва підійшов діловод державної комісії для перегляду чинних в Росії законів про бідних, створеної у 1892 р. під керівництвом статс-секретаря К.Грота, Євген Максимов. Він категорично заперечив думку попередніх дослідників про те, що до цих причин слід відносити відсутність необхідних закладів догляду та милосердя людей. Він вважав, що "бідняк простягає руку за подаянням не тому, що в державі немає догляду, а тому, що він знемагає від убозтва… Убозтво (крайня бідність. – В.С.) приводить до злидарства… Через це причини бідності у більшості випадків і будуть першопричинами жебрацтва" [14]. Однак, зазначає Є.Максимов, не кожен убогий обов'язково піде жебрачити, отже, крім причин, повинні існувати ще й приводи, які полегшують шлях до цього. До корінних причин жебрацтва Максимов відносить індивідуальні, сімейні та соціальні причини. Індивідуальні він у свою чергу поділяє на фізіологічні та моральні. Жебракувати стануть скоріше особи, які мають фізичні вади (каліки, сліпі, німі, безумні, непрацездатні старі люди). Сприяють жебрацтву (є його приводами) також такі явища та риси як лінощі, п'янство, розпуста, які є результатом поганого виховання. До індивідуальних причин він також відносить релігійне подвижництво, коли людина свідомо відмовляється від земних благ і веде злидарське життя. До сімейних причин дослідник відносить

"самотність, слабкість сім'ї (тобто несумісництво між робочою силою, її здатністю до виробничої праці та кількістю їдців), сімейні розділи, чвари, смерть, хвороби членів сім'ї, відмова від підтримки з боку інших членів" [15]. Соціальні причини він поділяє на економічні, побутові та правові. До побутових він відносить звичку населення подавати милостиню всім без розрізнення, не запитувати про причини жебрацтва, забобони, через які люди бояться переслідувати жебраків. Однією з найважливіших причин він називає також неосвіченість народу,

Схема

Причини жебрацтва (на основі висновків дослідників кінця XIX – початку XX ст.)

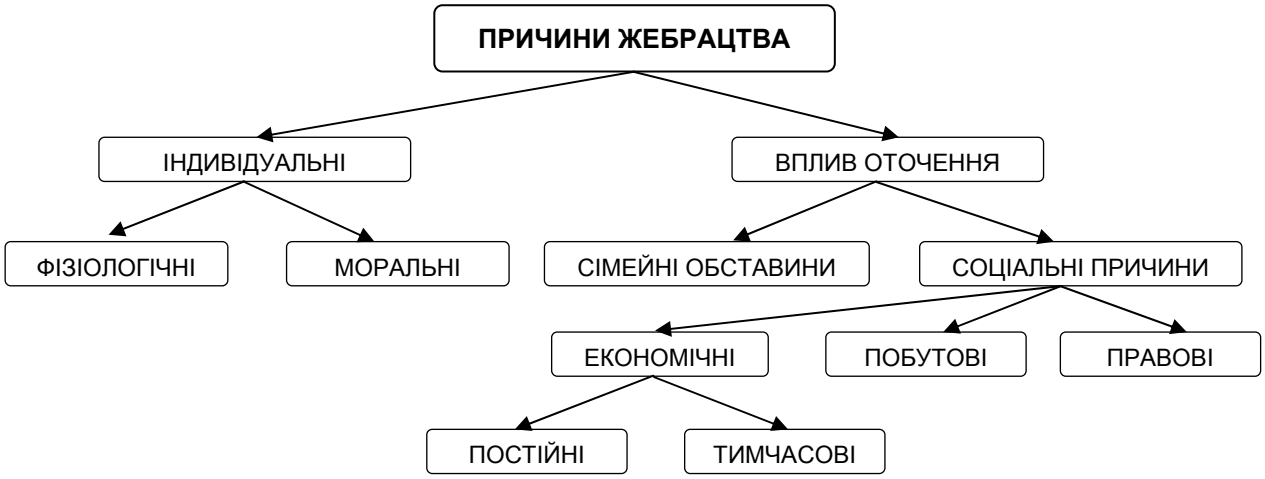

Спільним моментом творчості дослідників межі століть стало намагання скласти класифікацію жебраків (власну або доповнивши іншу). Деякі з них поділяли прохачів на міських (в основному професіональні) і сільських (жебракували час від часу, під впливом обставин). І.Прижов бачив такі дві основні категорії: "природні жебраки", тобто ті, хто відмовився від власності добровільно (з релігійних переконань, на користь Бога) та жив в монастирях, постраждав від "постійних погромів, пожеж, пошестей, голодних часів, рабства і т.п."; штучно "вироблені" жебраки, коли жебрацькі отамани, старости, начальники відбирають (крадуть, купують) дітей та змалку навчають їх просити милостиню [16]. У залежності від місця, де вони просили милостиню або мали притулок, Прижов поділив прохачів на богадільних, дворових, патріарших, кладовищенських, соборних, монастирських, церковних, "гулящих", "леженок" (як правило, каліки, які постійно перебували – "спали", "лежали" – під мостами) [17]. А.Левенстім, І.Мещанінов приєднуються до класифікації жебраків, яку склав О.І.Свірський в

Таблиця

Класифікація жебраків О.Свірського [18]

"Христорадники" (нижчий ранг)	"Мисливці" (вищий ранг)
"Богомоли" (просять милостиню на церковній паперті)	"Сочинителі" (подають благодійникам прохальні листи)
"Могильники" (просять на кладовищах)	"Протекціоністи" (приходять до благодійника ніби за протекцією знайомого)
"Горбачі" (мають згорблений вигляд, побираються з сумою)	"Погорільці" (кажуть, що були багатими, однак пожежа знищила усе їхнє майно)
"Єрусалимці" (ті, які начебто здійснюють паломництво)	"Переселенці" (селяни, які начебто переселилися з села, і тепер бідують, однак насправді ніколи села не бачили)
"Залізничники" (ті, які просять у вагонах потягів)	
"Севастопольці" (відставні солдати, які стверджують, що були поранені на Кримській війні)	
"Барабанщики" (ті, які стукають під вікнами)	
"Безродники" (бродяги)	
"Складчики" (ті, які беруть милостиню не тільки грошима, але й хлібом, яйцями, овочами, одягом)	

Як бачимо, жебраків тут поділено на основі рівня складності (професіоналізації) діяльності. Перші, більш низький рівень, чекали на свою "жертву", другі, більш високий рівень, самі йшли до жертви. Ця класифікація є близькою за суттю до тієї, що запропонував Полліан, який поділив жебраків на дві категорії: служба діяльна (збігається з першою колонкою таблиці) та служба осіла (друга колонка таблиці). І.Мещанінов аналізує також побут кожної зі згаданих в таблиці категорій. А.Левенстім вважає, що цю класифікацію слід доповнити ще професіями жебраків: жінка з хворою дитиною (іноді замість дитини тримає дровину, загорнуту в ганчірку); благородні, потерпілі за правду; "пропащі" купці й студенти; шарманщики, музики, діти з вченим барсуком; ті, які просять на поховання немовляти, придане молодій, відновлення здоров'я через виписку з лікарні, на угнану або померлу кобилу, на квиток для повернення на батьківщину [19].

Є.Максимов звертає увагу на штучність класифікації жебраків О.Свірського, оскільки "не зрозуміло, чому в одних випадках для відокремлення жебраків у групи слугують ознаки місця, де вони просять милостиню (богомоли, могильники), в інших – приналежність костюму (сума у горбачів), у третіх – зовнішній прийом прохання милостині (стук під вікнами), у четвертих – дійсна причина жебрацтва (погорільці) та ін." [20]. Важко не погодитися з дослідником, що таким чином можна вигадати ще тисячі нових категорій, груп, наприклад, палочників, шапочників, тих, хто просить "на водку" тощо. Не погоджується Максимов і з поділом Полліна, оскільки воно дуже загальне і не передбачає нічого середнього, а в залежності від обставин людина може належати як до "діяльної", так і до "осілої служби". Згідно з Максимовим, не може також допомогти поділ жебраків на професійних та непрофесійних, оскільки саме визначення "професійних жебраків" є досить розпливчастим, і на практиці дуже важко встановити ступінь "професіоналізму". Крім того, говорить Максимов, не зрозуміло, з якою метою були зроблені ці класифікації. Тому дослідник пропонує згрупувати жебраків за ступенем усвідомлення суті свого промислу, "наявності у жебрака злої волі або її відсутності". На основі цього автор пропонує поділити жебраків на: 1) тих, хто цілком усвідомлює аморальність жебрацтва, але жебракує з використанням брехні, навіть за можливості жити чесно; 2) тих, хто не зовсім усвідомлює це за тих же умов; 3) тих, хто не усвідомлює ганьби жебрацтва через виховання та втрату морального почуття (як правило, спадкові жебраки, які, за словами Максимова, "органічно нездатні знати та розуміти нашу етику"); 4) тих, хто жебракує під примусом; 5) тих, хто жебракує через релігійні переконання; 6) тих, які переконані в своєму праві жебракувати [21]. Максимов вважає, що метою цієї класифікації є визначити ставлення суб'єктів допомоги до них: одних треба перевиховувати, інших – навчити працювати, третіх лікувати, четвертих – призрівати. Однак тут треба зазначити, що згідно і з цією класифікацією досить важко на практиці визначити "ступінь злої волі" у кожної окремої людини. Тому Максимов зазначає, що "будь-яким заходам щодо жебраків має передувати їх розбір" [22]. Крім того, Максимов вважає, що можна було б класифікувати жебраків ще залежно від причин, через які вони опинилися у такому становищі, однак цієї класифікації автор не наводить. Можемо передбачити, що дослідник пропонував відокремити тих, хто постраждав через індивідуальні, сімейні, економічні, правові та інші причини.

І.Мещанінов в окрему категорію жебраків виділяє жебраків-калік (скалічені від народження, навмисно скалічені з дитинства, абсолютно здорові, які симулюють каліцтво) [23]. Він також привертає увагу до такого ганебного факту, як діти-жебраки, їх експлуатації дорослими, втягування до цієї професії, навмисне покалічення, яке у деяких місцевостях набуло навіть форми промислу. Жахливо, що калічили не тільки спеціально куплених для цього дітей, а й власних. Автор говорить про існування двох "жебрацьких цехів", які існували в 1840-х роках в Подільській губернії (у Проскурівському та Гайсинському повітах), де спеціальні майстри виколювали дітям очі, обливали обличчя сірчаною кислотою, ламали кістки рук і ніг. При розгляді сільських жебраків Мещанінов зупиняється на такому факті, як існування "жебрацьких гнізд", тобто поселень, населення яких майже поголовно займається проханням милостині.

І.Мещанінов зробив спробу дослідити, як розподілялося жебрацтво по губерніях та окремих містах. Він поділив територію імперії на 4 категорії в залежності від розповсюдження цього явища. До першої він відніс сибірські губернії (Іркутська, Тобольська та ін.), де корінне населення жебрацтвом не займалося зовсім. До другої відніс губернії, де відсоток населення, які жили милостинею, становив від 0,13% до 1% населення. Таких губерній він нарахував 18, у тому числі Катеринославська, Полтавська, Херсонська та ін. Від 1 до 1,6% жебрацтво становило ще в 10 губерніях, зокрема в Київській, Мінській, Варшавській, Віленській та ін. Жебрацтво було особливо розповсюджене в Курській, Іркутській губерніях, а також в містах Астрахань, Казань, Київ, Москва, Миколаїв, Одеса, Санкт-Петербург, Саратов, Херсон, Царицин та ін. [24] Дослідник також приділив увагу розподілу жебраків за віком та статтю: жінок серед них було приблизно вполовину менше, ніж чоловіків; мінімальний вік становив менше року, максимальний – 75-80 років [25]. Дослідник зауважує, що більш ніж ¾

затриманих жебраків було у працездатному віці. Варто сказати, що увагу авторів привернув такий важливий факт як звикання до жебракування (в сучасній літературі існує подібне поняття під назвою "синдром дромоманії"). Зокрема, А.Левенстім писав: "Людина, яка почала ходити з сумою, не скоро відмовиться від цього заняття після того, як на власному досвіді переконається, наскільки це легко й вигідно" [26]. Звиканням він пояснює також те, що дитина, яка змалку починає просити милостиню під примусом, обов'язково перетвориться на професійного жебрака. До речі, визначення, яке дали тодішні дослідники поняттю "професійне жебрацтво", можна, на наш погляд, використовувати в наш час: "Професійні жебраки – це особи, які, маючи повну можливість завдяки своїм фізичним якостям та стану здоров'я здобувати прожиток працею, постійно і у вигляді промислу займаються проханням подаяння під приводом бідності або нещастя, вигаданого чи такого, яке існувало в минулому" [27].

Деякі зі згаданих авторів зосереджували також свою увагу на такому питанні як засоби боротьби з жебрацтвом. Основним таким засобом більшість дослідників вважала необхідність заснування мережі установ притулку, причому обов'язково громадських, оскільки приватна благодійність у вигляді роздачі грошей визнається всіма скоріше негативною, ніж позитивною. Далі дослідники звертали увагу на необхідність перегляду існуючого законодавства стосовно проблеми, яке вони вважали неефективним. Треба зазначити, що тоді існували такі види покарання за прохання милостині: а) для людей здорових і працездатних, які займалися цим промислом через лінощі або звичку до неробства, передбачалося ув'язнення на строк від 2 тижнів до місяця; б) тих, які робили це грубо, з використанням брехні, ув'язнювали на три місяці; в) якщо при жебракові знаходили зброю, підроблені ключі, відмички, то карали строком до 8 місяців; г) якщо прохач мав з собою свою або чужу дитину, то особи, які відповідали за дітей, каралися арештом строком на 15 днів або штрафом 50 крб.; д) коли жебрак займався проханням милостині як ремеслом, тобто професійно, йому загрожувала в'язниця на строк від 2-х до 3-х місяців [28]. Щодо цих заходів, пропонувалося поширити коло осіб, які мали притягатися до відповідальності; по-друге, прийшли до висновку про необхідність заміни ув'язнення примусовою працею в спеціально створених для цього закладах (за вироку суду, на строк від 1 до 5 років).

Є.Максимов пішов набагато далі інших дослідників. Він вважав, що не можна боротися з жебрацтвом переважно репресивними, поліцейськими мірами, тобто паліативами – заходами, які не забезпечують повного, корінного вирішення проблеми, хоча повністю від них не відмовлявся. Він постійно підводить читача до того, що краще негативне явище попередити, ніж його ліквідовувати. Таким чином, треба знищувати причини, які викликали жебрацтво. Такі заходи він називає корінними (попереджувальними) і зауважує, що дослідники часто ухиляються від цих питань, обмежуючись паліативами. До таких корінних заходів він відносить ліквідацію економічних причин виникнення жебрацтва, "розумно поставлену організацію народної освіти", яка має ліквідувати моральні та побутові причини жебрацтва. Сукупністю як перших, так і других заходів, на думку автора, можна знищити також сімейні причини жебрацтва. Максимов зазначає, що не слід віддавати першість якомусь одному чиннику, а треба застосовувати їх разом; до них слід також додати медичні та санітарні заходи; самодопомогу та взаємодопомогу. Він також вважав, що треба пильну увагу приділити питанням охорони дитинства, зокрема від насильства в сім'ї, майстернях тощо; боротьби з алкоголізмом, проституцією. Дослідник більше схиляється до відкритого догляду (допомога вдома), а закрите вважає потрібним застосовувати лише у разі необхідності, там, де потрібна примусова праця або лікування (п'яниці, ледарі, хворі, душевнохворі), застерігає від відриву дитини від сім'ї. Він говорить також про те, що незалежно від того, закритий чи відкритий догляд обрати для допомоги нужденному, у будь-якому випадку "правильного рішення цього питання можна досягти у кожному випадку лише при індивідуалізації допомоги", яка вимагає, "щоб ми вивчили становище кожного нужденного окремо і у зв'язку з цим становищем надавали йому допомогу" [29]. Крім того, Максимов наголошує на тому, що у справах благодійності слід віддати перевагу добровільним діячам, оскільки їх діяльність базується на моральних почуттях і тому є набагато продуктивнішою, ніж участь офіційних посадових осіб (він фактично обґрунтовує необхідність існування волонтерства у сфері допомоги – В.С.).

Таким чином, дослідники кінця XIX – початку XX ст. підняли і намагалися успішно вирішувати багато питань, які тепер лише почали жваво обговорюватися в спеціальній літературі. Зокрема, на основні вивчення значного статистичного матеріалу були визначені причини, які штовхають людину на шлях жебрацтва; розроблені кілька класифікацій жебраків; запропоновано визначення поняття "професійне жебрацтво"; звернуто увагу на виникнення звикання до жебракування; визначено природу милостині, зроблено акцент на її недоцільності, зворотному ефекті; запропоновано заходи щодо обмеження та знищення жебрацтва через ліквідацію причин, які його викликають. Вищезгадані дослідники паралельно з іноземними фахівцями прийшли до висновку про необхідність індивідуалізації послуг, добровільних працівників, перевагу відкритої системи допомоги над закритою

(що є дуже актуальним сьогодні). Звичайно, у їх творах є певні недоліки, наприклад, в класифікаціях жебраків, розбіжності в поглядах, однак це не применшує їх значущості. На жаль, ці розробки були забуті в нашій країні протягом XX ст., і лише зараз до них звертаються у зв'язку з активним розвитком теорії і практики соціальної роботи. Вважаємо, що роботи розглядуваних дослідників містять багато корисних ідей, що зумовлює необхідність їх ретельного вивчення

Література

1. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 480 с.
2. Ульянова Г. Из истории нищенства // Социальная защита. – 1990. – № 3. – С. 53-56; Просящие Христовым именем // Родина. – 1993. – № 5-6. – С. 77-83.
3. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. Вказ. праця. – С. 451.
4. Левенстим А. Профессиональное нищенство, его причины и форма // Антология социальной работы: В 5 т. Т. 2. Феноменология социальной патологии / Сост. М.В.Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 35-43.
5. Прыжов І. Нищие на Святой Руси. – Там само. – С. 9-19.
6. Семилужинский Л. Бродячее население Сибири. – Там само. – С. 19-34.
7. Мещанинов И. О нищенстве в России и способах борьбы с этим явлением. – Там само. – С. 52-67.
8. Максимов Е. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. – СПб., 1901.
9. Прыжов И. Вказ. праця. – С. 14.
10. Там само. – С. 19.
11. Левенстим А. Вказ. праця. – С. 35.
12. Там само. – С. 41.
13. Мещанинов И. Вказ. праця. – С. 55.
14. Максимов Е. Вказ. праця. – С. 2.
15. Там само. – С. 20.
16. Прыжов И. Вказ. праця. – С. 12.
17. Там само. – С.17.
18. Левенстим А. Вказ. праця. – С.42.
19. Там само.
20. Максимов Е. Вказ. праця. – С. 59.
21. Там само. – С. 66.
22. Там само.
23. Мещанинов И. Вказ. праця. – С. 61.
24. Там само. – С. 54.
25. Там само.
26. Левенстим А. Вказ. праця. – С. 39.
27. Мещанинов И. Вказ. праця. – С. 66.
28. Там само. – С. 65-66.

Надійшла до редколегії 14.09.2004 р.